

Исаева С.

ПОЭЗИЯДАГЫ «ТАРЫХЫЙ» ТЕМАНЫН ТАГДЫРЫ

(2-макала)

Исаева С.

СУДЬБА «ИСТОРИЧЕСКОЙ» ТЕМЫ В ПОЭЗИИ

(2-статья)

S. Isaeva

POETRY «THE THEME HISTORICAL» SASHA

(Article 2)

УДК: 821.352

Макалада кыргыз адабиятында тарыхый теманын көркөм иштелүү даражасы Т.Касымбековдун “Келкел” жана С.Жусуевдин “Курманжан датка” романдарынын мисалында иликтенет. Бул эки чыгарма ушундай аталыштагы драма сыяктуу эле тарыхый инсан Курманжан датканын образына арналган. Макаланын авторунун көңүл борборунда мына ушул легендарлуу аялзатынын образы түзөт.

Негизги сөздөр: тарых, инсан, көркөм образ, эл турмушу, коом, бийлик, аялзат, карама-каршылык, сүрөттөө, жалпылоо.

В статье исследуется степень художественной разработки исторической темы в кыргызской литературе на примере романов Т.Касымбекова “Келкел” и С.Жусуева “Курманжан датка”. Оба произведения, а также одноименная драма посвящены одной исторической личности – образу Курманжан датка. В центре внимания автора стоит именно образ этой легендарной женщины.

Ключевые слова: история, личность, художественный, образ, жизнь народа, общество, власть, женщина, изображение, обобщение.

The article examines the historical development of art degree threads in the Kyrgyz literature on the example of novels T.Kasymbekova “KelKel” and S.Zhusueva “Kurmanjan Datka.” Both works, as well as the drama of the same name dedicated to a historical figure is the image Kurmanjan Datka. The author focuses on is exactly the image of this legendary woman.

Key words: history, identity, art, image, life of the people, the society, power, woman, image synthesis.

Азыркы поэзиянын толгон токой маселелерин бир сөз менен айтуу мүмкүн эмес. Ошондуктан анын бир ыптасына назар таштап, кичинекей өксүктөрүнө, тактап айтканда эң көп жазылган, модага айланган тарыхый деген аталыштагы кээ бир поэтикалык чыгармалардын көркөмдүк деңгээли, жанрдык табияты жөнүндө учкай сөз кылганы турабыз.

Эгемендикке ээ болгон күндөн баштап тарыхый темада жазуу улуттук адабиятыбыздын бардык жанрларында күч алды. Эң кызыгы саясий-идеология коркунучунан кутулган, мурдагы кедейдикандын үй-бүлөсүндө туулган акын-жазуучулар менен «чымыны бар» атка минерлердин көбү хандын, байдын, манаптын, баатырдын тукумдары болуп чыга келишти. Алардын ичинде сабатсыздары да, сабаттуу жазганды билгендери да, өзүн билимдүү

деп эсептеген адамдар да өзүнүн эсинде калган окуяларын саймедиреп, белгилүү инсандарды «менчиктеп», өз эл-жерин мактоо, данктоо иретиндеги түрдүү жанрда, түрдүү көркөмдүк чыгармаларды жазып салышты. Мында негизи жерий турган деле эч нерсе жок. Бирок, алардын адабий тагдыры кандай – кеп ушунда эмеспи.

«Сүрөткер маалымат-фактыларды, документтерди хронологиялык жактан тизмектеп, кынаптап гана тим койбостон, ар бир материалга «жан» киргизип, маани-маңызын ачып, көркөм-эстетикалык рахат тартуулай турган максатка жетүүсү керек. Тарыхый окуялардын доорун, инсандардын портреттерин, психологиясын, көз карашын, жүрүм-турумун, жалпы калайык-калктын жашоо турмуш-тиричилигин, каада-салтын, үрп-адатын көрсөтүүдө историзм принциби сакталып, сөз каражатын орунду пайдалануу талапка ылайык»(1,5-6-) – дейт белгилүү адабиятчы А.Акматалиев. Мына ушул жагынан алып караганда, кыргыз эл акыны С.Жусуевдин 1994-жылы жарыкка чыккан ыр менен жазылган «Курманжан датка» аттуу тарыхый-биографиялык романы бир топ чыйрак иштелген. Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыкка да татыктуу болду.

Романда Октябрь революциясына чейин жашап өткөн, ошол мезгилдеги тарыхый инсандардын ичиндеги коомдук саясий турмушка активдүү катышкан жападан жалгыз аялзаты, ошондой эле жеке эле кыргыз тарыхында эле эмес, бүткүл Орто Азия элдеринин тарыхында аялдардын ичинен биринчи жолу датка деген бийик наамын алган, кийин орустар тарабынан «Алай ханышасы» (Алайская царица) деген наамга ээ болгон Курманжандын балалык кезинен өмүрү өткөнгө чейинки басып өткөн даңктуу өмүр жолун, күрөшүн, эл үчүн жасаган өлбөс-өчпөс кызматын, таатал аялдык, энелик тагдырын акын чоң поэтикалык эргүү менен жогорку идеялык-көркөмдүк деңгээлде бизге тартуулады. Ооба, бизге белгилүү болгондой С.Жусуевге чейин эле Курманжан датканын образы Т.Касымбековдун «Келкел» романында кеңири чагылдырылган. Андан соң Т.Касымбеков, К.Сактанов менен биргелешип жазган «Курманжан датка» аттуу драмасы 2002-жылы кыргыз драм театрында коюлду.

Негизинен Курманжан датка жөнүндө так тарыхый фактылар өлкөбүз эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап изилденип, ал жөнүндө кыйла

эмгектер жарык көрө баштады. Ал эмес 1991- жылы атагы алыска кеткен «Алай ханышасынын» 180 жылдык мааракеси өткөрүлдү.

«Ырасын айтканда, кыргыз жазуучулары мурунтан эле анын өмүрүн, баскан жолун, элдин ынтымак-ырашкердигин, ар-намысын сактоо үчүн жасаган иштерин көрсөтүүгө далалат кылып келишкен. Бирок бир кездеги идеологиялык кысымдардын, ыгы жок саясий талаптардын шартында алар өз ойлорун толук жүзөгө ашыра алган эмес»(2) – дейт котормочу жана жазуучу Олжобай Орозбаев. Бул сөздө чындыктын үлүшү бар. Мына ошондой идеологиялык кысымдын натыйжасында Т.Касымбековдун «Келкел» романынын бир топ кыйынчылыктардан кийин жарыкка чыккандыгы эле буга ачык күбө боло алат.

Ошентип, Т.Касымбековдун «Келкел» романынан кийин эгемендүүлүк жылдары датканын образын, өмүр-жолун ийне-жибине чейин калтырбай тизмектеп, баяндап көркөм чагылдырган С.Жусуевдин «Курманжан датка» романы болду. Романда акын жеке эле Курманжандын өмүр жолун, тагдырын сүрөттөп гана тим болбостон, датка жашап өткөн мезгилдеги бүт кыргыз элинин жашоо-турмушу, ага карым-катышта жашаган элдердин коомдук-саясий, социалдык абалы да сүрөттөлөт.

«Ар бир калемгер өзүнүн гана Жаңыл Мырзасын, Ак Мөөрүн, Ак Саткынын, Курманжан даткасын окурмандарга сунуш кылды. Мен дагы төрт жыл бою калемимди бек кармап эмгектенип, өз кыялымдан, шыгымдан жаралган өз Курманжан даткамдын, анын замандаштарынын, алар жашаган мезгилдин көркөм образын сиздерге тартуулап отурам!» (3,5-бет) – деп акын китебинин баш сөзүндө айткандай, ал өзүнүн жан дүйнөсүнүн элегинен өткөрүп, легендарлуу Курманжандын көркөм образын жарата алды.

Өзгөчө ыр менен роман жазууга «мен акынмын» дегендин баары эле бара албайт. Андан калса тарыхый чындыкты көркөм баянга, тарыхый инсанды көркөм образга айландыруу канчалык түйшүктү талап кылаар айтпаса да түшүнүктүү.

Ал эми С.Жусуевдин өзү менен маектешкенибизде, ал төмөнкүдөй баяндап берди: «Бул роман, – дейт акын, – менин элүү жылдык эмгегимдин үзүрү, жемиши деп эсептейм. Мен бул чыгармамды качан гана өзүмдүн чыгармачылык күчүмө ишенгенимде баштадым. Бир жагынан чыгарманы жазууга мезгил өзү түрткү болду. Романды жазуунун алдында архивди касканым деле жок, Курманжан жөнүндө чыккан макалалардан, китептерден пайдаландым. Бул романды 1989-жылы жаза баштаганмын, 5 жыл иштедим, ошонун ичинен бир жылын романды кайрадан башына аягына чейин бир сыйра оңдоп чыкканга жумшадым Ал эми Т.Касымбековдун «Келкел» романын окуй да элекмин. Бул романды жазуу менен тилегиме жеткенсидим. Токтогул сыйлыгынын чыгармама берилгендиги үчүн ыраазымын».

Чыгарма негизи бир дем менен жазылган, бир сөзүн алсаң, бүт ыр сабына доо кетчүдөй болуп турат. Б.а., С.Жусуевди ыр жазуунун чебери десек, эч жаңылыштык болбойт. Ал кандайдыр бир жаңылык ачып, окурманды таңдандырбаса да, романды ырдын эң татаал формасы болгон жети саптуу строфалык түзүлүштө жазган. Акын ыр жазуунун техникасын өтө мыкты өздөштүргөнү анык. Чыгармада кээ бир акындардыкындай эптеп кураштырылган, уйкашсыз саптарды табуу кыйын.

«Акын С.Жусуев, – дейт К.Артыкбаев, – Курманжан жөнүндөгү романын жазууда поэзия чебери экендигин көрсөтө алган. Сөздөр, саптар сыдырма салгандай бардыгы өз ордунда, уйкаштыгы куюлушуп, табигый түрдө кыналышып турат. Бир гана эскерте турган нерсе, романды баштан аяк окуп отурганда автордук баяндоонун бирдей ыргакта кайталанып жүрүп отурушу окуучуну бир аз зериктирип жиберши мүмкүн. Бирок, бул романдын жалпы идеялык-эстетикалык деңгээлинин, көркөм табылгаларынын мол экендигине эч кандай кедерги боло албайт»(4).

Романга Кокон хандыгынын кыскача тарыхы батырылган. Мына ушу тарыхый окуялар аркылуу Курманжандын татаал тагдырын, психологиялык толгонууларын, эне катары да, саясий ишмер катары да көркөм образын жогору деңгээлде сүрөттөөгө жетишкен десек, аша чапкандык болбос. Чыгарманын сюжетин реалдуу тарыхый окуялар түзгөн. Романдын мазмуну жеке адамдын тарыхтагы ролу, элдин эркиндик, тендик, көз каранды болбос үчүн күрөшү, эл-жерди, мекенди чексиз сүйүү жана аны коргоо, жеке адамдын коом, Мекен алдындагы парзы, сүйүүсү, байлык, бийлик сыяктуу көптөгөн маселелерди өз ичине камтыйт. Негизинен Курманжандын өмүрү, ишмердиги, ошол мезгилдеги тарыхый кырдаал Т.Касымбековдун «Келкел» романында, «Курманжан датка» драмасында да, С.Жусуевдин романында да бирдей эле берилген. Бирок ар бир жанрдын өз спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша Курманжан датканын образы ар тараптан улам толукталып тургандай. Ошондуктан бул чыгармалардагы жалпылыктар жана айырмачылыктарына да токтолуп өтүү зарыл.

Анын үстүнө дүйнөлүк адабий тажрыйбада да, чыгыш адабияттын тажрыйбасында да окшош сюжеттерди колдонуу менен бир канча чыгармалар жазылып жүрбөйбү. Башка жакка барбаганда да, өзүбүздүн адабиятта Ак Мөөр темасына А.Осмонов, А.Токтомушев, С.Эралиев, Ж.Садыковдор кайрылышып, алар чыгармаларында жалпысынан тарыхый чындыкты негиз кылып алуу менен, ар кими өз Ак-Мөөрүнүн ар кандай деңгээлдеги көркөм образын жаратышты. Мына ушул жагынан да алып караганда, С.Жусуевдин «Курманжан датка» романы «Келкел» романы менен «Курманжан датка» драмасынан айырмаланып, лирикалык пландагы ой толгоолор, каармандын ички дүйнөсүн ачууда тарыхый көркөм элестетүү, жалпы адамзатка тиешелүү болгон көптөгөн маселелер боюнча философиялык ой

жүгүртүүлөрү романдын салмагын жогорулатып, бийик идеялуугун ачып, таасирдүү деңгээлге жеткиргени чын.

С.Жусуев берейин деген оюн окурманга жеткирүү үчүн жакшы ыкманы тандап алган. Ал романды он алты темачаларга бөлүп, ошол ар бир темада Курманжандын өмүрүндө болуп өткөн күрдөөлдүү тарыхый окуяларды берүү менен образын ачып жүрүп отурат. «Баш каармандын ички монологу, автордук баян, лирикалык чегинүү автордук монолог, – дейт филология илимдеринин доктору, жазуучу Б.Усубалиев, – ушул үчөө камыр-жумур жуурулуша келет да, бир эсе окурмандардын кызыгуусун арттырууга дагы зор өбөлгө түзөт»(5).

Чындыгында романда бир окуя башталаардан мурун, же бир окуя аяктагандан кийин Курманжан датканын психологиялык ой толгоолору, ой жүгүртүүлөрү, автордук баян берилип турат. С.Жусуев Курманжандын өмүр жолун сүрөттөп берүү үчүн жакшы ыкманы колдонгон. Ал кылымга тете жашаган каармандын өмүрүнүн акыркы күндөрүндө Алайдан Мадыга келе жаткан күндөгү жол бою өзүнүн өмүр жолундагы негизги окуяларды эстеши менен роман башталат. Ар бир бөлүмдө автордук баян аркылуу Курманжан датканын жолдогу абалын, кайсы жерге келип жеткенин, ошол жердин жаратылышынын кооз картиналарын сүрөттөп олтурат. Акын Курманжандын Алымбекке жубай болгонуна чейинки өмүр жолун, «Өмүр башаты», «Кыз пейили», «Көңүл көктөмү», «Алай келини» деп төрт темачага бөлүү менен көркөм, таасирдүү кылып сүрөттөп берүүгө жетишкен.

Курманжан малдуу, пулдуу үй-бүлөдө туулуп чоңойгонун, алтын балалыктын санаасыз күндөрүн өткөрүп, зиректиги жагынан наристе кезинен эле айырмаланып турушун, теңтуш кыздарынан эле эмес, эркек балдар менен жарышып ат чабышып, чыйрак чоңойгонун чоң эргүү менен айтат:

Курман эңчү тыйындарды бала эңбес,
Жерде тыйын калбай калчу ал эңбес.
Ал жетилип окшоп эркек балага,
Артта калды мажирөө кез, чабал кез.
Көп кыздарга караганда эрте өсүп,
Болду Курман кыздан чыккан чабандес (6, 15-бет).

Ал эми уруучулук-патриархалдык каада салт, өткөн замандагы теңсиздик кээде жаштардын сүйүүсүнө, эркин үй-бүлө курууларына кедерги болгондугу баарыбызга маалым. Мына ушул мезгилде жашаган Курманжан да ушундай адилетсиз көрүнүштөн качып кете албай, ата-энеси бала кезинен кудалашкан жерине барып, тагдырга алгач баш ийди. Ал болочок күйөөсүн бир көрбөстөн Кашкарды көздөй жол тартты. Ал эми Курманжан кыз кезинде эле болочок жолдошун кандай болду экен деп өзүнчө минтип толгончу:

Мени күйкө же кулаалы бүктөрүп,
Билбейм мага кандай күйөө туш болот,
Ийиниме кандай дөөлөт куш конот,
Ителги да, ылаачын да, шумкар да,

Кулаалы да, күйкө деле туш болот.

Энип кетсе, өз жүрөгүм өзгөрүп,

Катып, тоңуп таш болот же муз болот (6,17-бет).

деп ойлоп жүргөн Курманжанга шумкар эмес, күйкө туш келип, «Жапалактын сулуусунун» көңүлү чөктү. Бирок Курманжан тагдырдын мындай тамашасына баш ийбей, караңгы түндө «тапталган күлүктү» минип, качып кетти. Өмүр бою оор турмуштун запкысынан тажаган кыз-келиндерге бул жорук майдай жакты. Романда андан ары Мамытбайдын иниси Аалыдан Алымбек Курманжандын жоругун угуп, бул өзгөчө кызды көргүсү келет. Мына ошентип Анжияндын башчысы Мамытбек-тикине келип, Курманжанды көрөт:

Кыргый мүчө, бою ноода келишкен,
Тоодо жүрүп түздү самап зериккен.
Маралга окшойт үйрүнөн бөлүнүп,
Мөл булакка түшүп келген эгизден.
Аруу жандын ою дагы таза да –
Ай жамалдуу бийкеч экен айзада,
Айтчу ар жигит болсо экен деп периштем. (6,51-бет).

Ою-дили ак, ай жамалдуу, ажарлуу, акылдуу, сөзмөр бийкечти Алымбек бир көргөндө эле жактырып, кыздын колун сурап, ал эмес Курманжан жөн эле аялыңыз эмес, кеңешчиңиз болоюн деп койгон шартына да макул болуп кайтат. Романда Алымбек менен Курманжандын ортосундагы алгачкы жолугушуу сүйлөшүүсү өтө мазмундуу өтөт. Ал эми ушул эле окуя Т.Касымбековдун «Келкел» романында болсо төмөндөгүдөй:

«Жөнү жок, обу жок дымак күткүдөй Курманжан-бүбү не хан ордосунда, не бек өргөөсүндө туулган беле?! Чөлдө эгин багып күн көргөн жапалактан Маматбай деген жай адамдын үйүндө 1811- жылы дүйнөгө келген. Бирине-бири ылымта, бирине-бири күйүмдүү калың жармач журттун түйшүгүнө, шартына, топугуна, жакшы нускасына ылайык таалим көргөн. Он сегиз жаш курагында атасы мурда кудалашкан жерине күйөөгө берип, бирок мурдатан бир жүз көрүшпөгөн Кул-Саид байбача көңүлүнө жай келбей калып, атасынын да, айылдын да «койкойлогонуна» болбой, бийге өзү түшүп, өзү күйөөдөн башын ачтырууга зардеси жеткен. Ошол «алтын чачтуу катындан бака баштуу эр ийги» деп турган заманда Курманжан-бүбүнүн бул кылганы бирөөгө чийинден чыккан болуп, бирөөгө «кыйын экен» дедирип, уккан элге дүң болду го?! Бул кезде «бий» гана аталган Алымдын кулагына жетип, жагып, насипке айла жок белем, 1832- жылы ага өмүрү кошулду.

«Койчу, ошол томяктын кызын! Күң кылып жумшайбыз аны!» дешпейби мурун орун-очок алып калган күндөштөр, бирок Курманжан-бүбү күнү жоо күндөштөрдүн көңүлүн жайгарып, чиренген бек эринин купулуна толуп, акыры ага акылчы, айылына башчы болууга татып кетти»(7, 256-257-беттер) – деп, Курманжан менен Алымбектин алгачкы жолугушуусун кыскача гана кабардар кылса, кийин

К.Сактанов менен биргелешип жазган «Курманжан датка» драмасында башкача мүнөздө сүрөттөлгөн. Негизинен бул драмада жанрдык спецификасына жараша Курманжандын өмүрүндөгү урунттуу гана окуяларды сүрөттөөгө, кыска, таасирдүү кылып берүүгө басым жасалат. Алымбек менен Курманжандын жолугушуусу драмада эки романдан башкача мүнөздө өтөт. Айыл аксакалы келип, Алымбекке айыл жаңылыктарын айтып, анан Маматбайга Кулсейит деген неме калың берип кызын алса, ал кыз ата-салтын тепсеп, чанып жатканын кабарлайт. Алымбек бир чети таң калса, бир чети ал кандай кыз болду экен? деп кызыгып чакыртат. Алымбек кыздын нары тик, нары кумарлуу, нары оттуу сурмалуу көзүнө тигиле карап, анын таазим этип, бирок тирмейе тайманбай тиктешин, жөндүү сүйлөгөн сөзүн көрүп, таң берет. Экөөнүн ортосунда бир топ суроо-жооп болуп акыры Алымбек:

– Анда эмне кылайын дейсиң? Бу дүйнөдөн так өтөйүн дейсиңби?

Курманжан: – Жок! Өгөөгө бергис бүлөө бар, экөөнө бергис бирөө бар» дейт, бек ...Буюрган күнү...сиздей бирөө тургандыр.

Алымбек: (көздөрү пар ачыла түшөт) – О, шайтан кыз десе... Кана өз колуң менен куйчу кымыз? (ал сунган кымызды бир көтөрүп жутуп

салат, анан жигиттерине бурулат) Немене...ыр-күүнөр жокпу? (баягы ырчы бектин сөзүн эки кылбай ашыктык ырынан төгүп сала берет)

Андан аркы диалогдо Курманжан бекке болгон арзуусун билдирет. Ырчы ашыгылык ырын, секетбай, күйгөнбай ырдап Курманжандын колун сурайт. Бул сүйлөшүүдөн Алымбекке караганда Курманжандын «эстүү, сөзмөр элеси көз алдыга келет. Мына алгачкы Курманжандын өмүр жолунун башталышы үч чыгармада үч башкача берилсе да, кандайдыр бир жалпылыктар да бар.

(Уландысы бар)

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Көркөм чыгарма жана тарыхый баатыр инсандар.- Б.:1999, 5-6-беттер.
2. Орозбаев О. Адабиятыбыздагы омоктуу көрүнүш. // Заман, 1998, 10-июль.
3. Жусуев С.Курманжан датка. –Б.:Руханият, 1994,5-бет.
4. Артыкбаев К. Сыйлыкка толук татыктуу чыгарма.// Аалам, 1998, 22–29-июль.
5. Усубалиев Б. «Курманжан датка» – өз доорунун жаркын элеси.// Дил, 1998, 25- август
6. Жусуев С. Курманжан датка. –Б.:Руханият, 1994,15-бет.
7. Касымбеков Т. Келкел. – Ф.:Мектеп, 1990, 256-257-беттер.

Рецензент: к.филол.н., доцент Абакиров К.